

נריה קזימירסקי

לטעמי מצוות השמיטה

פתיחה

לאורכה ולרוחבה של התורה אנו מוצאים מצוות רבות הקשורות להיבטים השונים של עבודת האדמה והשימוש ביבול: תרומות ומעשרות, כלאיים, שמיטה וערלה הן רק דוגמאות מעטות מתוך ספר זרעים במשנה תורה לרמב"ם, המונה שבעים ושש מצוות. למרבה הצער, אפילו המצוות מספר זרעים המתקיימות בזמן הזה אינן 'תופסות מקום' בעולמו של האדם המודרני: אם בזמן מתן תורה רובה המוחלט של האנושות עסקה בחקלאות, לדאבוננו (או לשמחתנו) בימינו רק כשני אחוזים מכלל אוכלוסיית מדינת ישראל עוסקים בענף זה. שאלת הרלוונטיות של חלק ניכר ממצוות התורה עומדת לפתחנו, ופיתרונות טובים יוכלו להעשיר את עולמנו הדתי. במאמר זה אציג כמה מהטעמים השונים שניתנו למצוות שמיטת הקרקע והפירות לאורך הדורות, במטרה לעודד דרכים חדשות לשמור בעולם המודרני על הערכים והעקרונות המשתקפים במצוות השמיטה.

צדקה או הפקרה?

הטעם המוכר והפשוט ביותר למצוות שמיטת הקרקעות הוא עזרה לעניים. זהו הטעם המפורש בחומש שמות: "וְהִשְׁבִּיעַת תִּשְׁמְטָנָה וְנִטְשָׁתָה וְאָכְלוּ אֲבִינֵי עַמֶּךָ וְיִתְּרָם תֹּאכַל חַיֵּת הַשָּׂדֶה כִּן תַּעֲשֶׂה לְכַרְמְךָ לְיִתְּךָ" (שמות כ"ג, יא). במורה הנבוכים, הרמב"ם (ג', לט) לומד מפסוק זה שמטרת המצוות הללו היא "לחמלה על בני אדם והרחבה לבני אדם כולם" (תרגום ו' תיבון) – שמיטת הקרקע והפירות מבטיחה מזון לעניים בשנת השמיטה. אך יחד עם זאת הוא מדגיש שסוציאליזם במובנו הרחב יותר – זה המעניק שוויון לכל – קשור בשמיטת חובות ובמצוות היובל, ולא בשמיטת הקרקעות שבה מדובר כאן.

* תודה רבה לחברי שלמה זלצר על הלימוד המשותף ועל הסיוע הרב בכתיבה.

שד"ל, בדרכו היצירתית, מפנה את תשומת לבנו למובן נוסף של עזרה לחלשים במצוות שמיטת קרקעות:

וגם בהכרח כשתשבות האדמה ינחו קצת מעבודתם גם העבדים והבהמות, וזה דומה למנוחת העבד והבהמה ביום השבת. והיות תבואת השנה ההיא הפקר הוא חמלה על העניים, והוא משוה העשיר והעני, ומשפיל גאות העשיר, ומזכיר אותו כי כל בני אדם שווים הם. (שד"ל ויקרא כ"ה, ב)

שיטת שד"ל אינה פשוטה: אמנם בעולם שבו יש עבדות העבד זוכה למנוחה במהלך השנה, אך האם בחברה שבה רוב האנשים שכירים תועיל שנה ללא עבודה לעניים, או שמא הם ימצאו עצמם מחוסרי עבודה ונאלצים לקבץ אוכל בשדות רחוקים?

נראה שטעם זה מעוגן באופן ברור בפסוקים. מלבד הציטוט מספר שמות שהבאנו לעיל, ניתן למנות מספר נימוקים התומכים בהבנה שמטרת המצוות היא עזרה לעניים:

א. בשנת השמיטה מתקיימת גם שמיטת חובות, מצווה שבמובהק אמורה לסייע לעניים.

ב. שנת היובל, הקשורה היטב למצוות השמיטה, היא מצווה בעלת אופי חברתי-שוויוני ברור.

ג. בסמוך לדיני השמיטה והיובל שבפרשת בהר (ויקרא כ"ה) מובאים דינים הקשורים להוגנות כלכלית כלפי החלשים, כמו איסור הונאה ואיסור הלוואה בריבית.

אמנם, להסבר זה 'עקב אכילס' מסוים: הפסוק שמזכיר מפורשות את הנתינה לאביון כולל נתינה נוספת: "וְהִשְׁבִּיעַת תְּשֻׁמְטָנָה וְנִטְשָׁתָה וְאָכְלוּ אֲבִינֵי עַמְּךָ וַיִּתְּרֵם תֹּאכַל חֵית הַשָּׂדֶה" (שמות כ"ג, יא). השארת התבואה לחיית השדה איננה קשורה למטרה הסוציאליסטית של שוויון, ומעבירה את הדגש מהנתינה לעני אל ההפקרה לכל. השוויון הנוצר במצוות השמיטה אינו שוויון הנובע מזכויות האדם, אלא מהיעדר זכויות לכל בני האדם מול ה' שהוא אדון כל הארץ. העזרה לזולת איננה עזרה מתוך הכרה בזכותו של העני לחיות בכבוד, אלא הכרה בכך

שבאופן מהותי לאף אחד אין רכוש משל עצמו. בדרך זו הולך ר"י בכור שור (ויקרא כ"ה, ב, ו, ז).

על כן, ניתן להציע גם אפשרות רדיקלית יותר: אף מצוות שמיטת העבדים והחובות הן הפקרה ולא נתינה למען השוויון והעניינים. אפשר לנסות לבסס את הגישה הזו על המהר"ל מפראג, שהציג את מצוות השמיטה בצורה קיצונית:

כי השמיטה היא קשה ביותר מכל, שהאדם מניח שדהו בורה שנה תמימה. ואם השם יתברך צוה על האדם לתת תרומה ומעשר, זהו שהוא עושה טובה לאחר, ואין דבר זה קשה. אבל דבר זה, שאין עושה בזה שום טובה לאחר, הוא דבר קשה כאשר מפסיד ממון שלו, ועם כל זה מקבלים ועושים בשמחה. ואין שום דבר בעולם קשה כמו השמיטה, כי השמיטה שנה תמימה, ויש לו הפסד ממון, הוא יותר קשה.

(נתיב התורה י"ז)

המהר"ל רואה בשמיטה את המצווה הקשה ביותר דווקא משום שכלפי חוץ אין לה שום ערך חיובי: אילו במצווה זו מישהו אחר היה מרוויח, הנתינה הייתה קלה יותר, אך לפי המהר"ל אין הזולת מרוויח מהפקרת השדה. המהר"ל מתעלם כמובן מן הפסוקים שבהם מתבארים הממדים החברתיים של השמיטה ומדגיש את הצד המוותר על רכושו ולא את זה הזוכה מן ההפקר.

עבודת ה'

נימוק אחר למצוות שמיטת קרקעות ניתן לתלות בייעוד החיובי של האיסור לעבוד: לדאוג שלאנשים יהיה זמן פנוי לעבוד את ה'. על אף שאין לטעם זה בסיס מפורש בפסוקים, ניתן לתלות אותו במילים "שִׁבְתָּ אֶתְּוֹן יְהִי לְאָרֶץ שִׁבְתָּ לָהּ" (ויקרא כ"ה, ד) – לשביתת הארץ מטרה אקטיבית-חיובית, קרי – הזדמנות להתחזק בעבודת ה'.

בדרך זו הולכים הספורנו, הנצי"ב וה'שם משמואל', והשוואה ביניהם תוכל ללמד אותנו רבות על דרך עבודת ה' אליבא דכל אחד.

הנצי"ב (בהעמק דבר שמות ל"ד, כא) – ראש ישיבת וולוז'ין, אם הישיבות' – הדגיש ששנת השמיטה מיועדת ללימוד תורה:

למען יוסיף לקח בכל השנה בתורה ועבודה.

האדמו"ר מסוכצ'וב לעומתו (בשם משמואל וילך תרע"ב), מדבר על התבוננות עצמית מהסוג שאפיין את החסידות ובמיוחד את ממשיכי חסידות קוצק:

כי ענין שמיטה פירשו המפרשים שיהיו פנוים ממלאכתם ועבודת האדמה להסתכל על עצמם, וזאת היתה להם הכנה שיכנסו ויפעלו הדברים בעומק לבם.

הספורנו לעומתם, אינו נוקט עמדה ברורה:

שבת לה' שגם עובדי אדמה כאשר ישבתו בשנה ההיא יתעוררו לדרוש את ה' באופן מה: (ספורנו ויקרא כה, ד)

כמובן, לפי טעם זה הדרך להפוך את מצוות השמיטה לרלוונטית גם בזמננו תהיה חיזוק לימוד התורה בשנה זו בכל חלקי הציבור, חקלאים ושאינם חקלאים.

מנוחת הקרקע או חינוך לבטחון

אם עד כה סקרתי שני נימוקים רציונאליסטיים יחסית, הרי שמפשוטו של מקרא עולה גם טעם שמשמעותו הפיזית מעומעמת יותר – המצווה היא לתת לארץ ישראל לנוח. המסקנה המתבקשת מטעם זה מובאת אצל האבן עזרא:

ושבתה הארץ שבת לה'. מצוה על ישראלי שלא יעזוב גר לזרוע שנת השבת כאשר לא נעזבנו לעשות מלאכה בשבת כי הוא ברשותנו. (ראב"ע ויקרא כ"ה, ב)

הדברים מובאים ביתר בהירות בהעמק דבר (שם כ"ה, ד): "דמצוה לישראל לגאול את הארץ מן הגוי שלא יחרוש בשביעית".

כמובן, הבנה זו תמחה בתוקף נגד 'היתר מכירה' לסוגיו – לא זו בלבד שיש משום חילול ה' ולא תחנם' במכירת קרקעות ארץ ישראל לנוכרים, אלא שעיקר מצוות השמיטה איננו מתקיים כאשר האדמה אינה נחה בפועל.

הרמב"ם במורה הנבוכים (ג', לט) קושר את טעם שביתת הארץ גם בטעם מדעי: השמיטה גורמת לאדמה להצמיח יותר תבואה. הרמב"ם – כדרכו – משתדל למעט בניסים, ולכן רואה במצוות השמיטה כדבר שמועיל לאדמה מבחינה מדעית.

האברבנאל (ויקרא כ"ה, א) הקשה על הרמב"ם: אם אכן שנת המנוחה היא הנותנת לקרקע את הכוח להמשיך ולעבוד טוב עוד שש שנים, כיצד דווקא בשנה השישית – השנה הרחוקה ביותר מהמנוחה הקודמת – האדמה מצמיחה תבואה לשלוש שנים? קושיא זו של האברבנאל מסתמכת כמובן על פשטי הכתובים: "וְצִוִּיתִי אֶת בְּרַכְתִּי לָכֶם בַּשָּׁנָה הַשְּׁשִׁית וְעָשִׂתָ אֶת הַתְּבוּאָה לְשָׁלֹשׁ הַשָּׁנִים" (ויקרא כ"ה, כא) – מהפסוק עולה בצורה מפורשת שבהצלחת עם ישראל לשרוד בשנת השמיטה מעורב ממד ניסי הקשור לביטחון בה'.

בעקבות קושיית האברבנאל, הכלי יקר (ויקרא כ"ה, ב) מסביר שתפקיד השמיטה הוא לחזק את האמונה בה' ולא לשכוח שהוא אדון הארץ, משום שמבחינה חקלאית כדאי לעבוד את האדמה שנתיים, ובשנה השלישית לתת לחלקת האדמה לנוח. ה' דורש מאיתנו לעשות דבר 'לא נכון' בהסתכלות ארצית: לעבוד שש שנים ולהתיש את האדמה מתוך ביטחון שתבואת השנה השישית תספיק לשלוש שנים. מטרת המצווה היא חינוך האדם לביטחון בה'.

המקור המרכזי ביותר המסביר את מצוות השמיטה כפעולה חינוכית נמצא בספר החינוך:

...שיוסיף האדם ביטחון בשם יתברך, כי כל המוצא עם לבבו לתת ולהפקיר לעולם כל גידולי קרקעותיו ונחלת אבותיו הגדלים בכל שנה אחת ומלמד בכך הוא וכל המשפחה כל ימיו, לא תחזק בו לעולם מידת הכילות¹ הרבה ולא מיעוט הביטחון.

(חינוך, מצווה פ"ד)

המשמעות החינוכית-אמונית של מצוות השמיטה גם נותנת פשר לאמרת חז"ל:

¹ כילי הוא קמצן.

גלות באה לעולם על עובדי עבודה זרה, ועל גלוי עריות, ועל שפיכות דמים, ועל השמטת הארץ. (אבות ה', ט)

העונש על ביטול השמיטה גדול כל כך משום שביטול מצווה זו מבטא היעדר אמונה בהשגחת ה'. הכלי יקר בהמשך דבריו מסביר שהמצווה גם מהווה תזכורת ל"כִּי לִי הָאָרֶץ כִּי גֵרִים וְתוֹשְׁבִים אַתֶּם עַמִּדִי" (ויקרא כ"ה, כג), ומידה כנגד מידה: השוכח שהארץ שייכת לה' – מסולק ממנה.

זכירה

האברבנאל מטעין את מצוות השמיטה גם במשמעויות סמליות סודיות המיועדות ליודעי דבר, שאינן מהוות מסר ישיר ומפורש של המצווה. בתחילת פירושו לפרשת בהר הוא נותן שלושה נימוקים כאלה, ואציין אותם כאן בקצרה:

א. השמיטה היא כנגד מצוות השבת המייצגת את בריאת העולם, ואילו היובל הוא כנגד יום הכיפורים ומתן תורה (היובל לאחר ארבעים ותשע שנים כמו ארבעים ותשעה ימי ההכנה למתן תורה). סמליות זו היא תשובת האברבנאל לשאלה המפורסמת "מה עניין שמיטה להר סיני?"; את השוויון של בני ישראל במעמד הר סיני, ואת שחרור עם ישראל מעבדות אנו משחזרים ביובל, ובשמיטה אנו חוזרים לבריאת העולם, שבה כולם חלקו את הארץ שווה בשווה.

ב. המספר שבע במצוות השמיטה – ובכלל המספר שבע על אזכוריו השונים בתורה – הוא כנגד "יְמֵי שְׁנֹתֵינוּ בָּהֶם שְׁבַעִים שָׁנָה" (תהלים צ', י), ומטרתו להזכיר לאדם שזמנו בעולם קצר ועליו לקנות שלמות בזמנו הדל.²

ג. השמיטה אמורה להזכיר לנו שגם העולם כולו, עתיד – לאחר ששת אלפים שנות קיום – להיות שומם לאלף שנה – וחוזר חלילה. בתום שבעה מחזורים כאלה תהיה שנת היובל, והעולם ישוב לאין המוחלט.

² על חשיבות מסר זה – שהאדם אינו נצחי – ומשמעותו הגדולה, עיינו בדבריו המאלפים של הגר"ד במן הסערה עמ' 139-140.

וריאציות שונות לרעיונות אלה נמצאים בעוד שלל מקורות, ואין כאן המקום לפרטם. אביא רק את דבריו של ספר החינוך, הקושרים את מצוות השמיטה לזיכרון בריאת העולם כדבר המהווה הרחקה מ'דעת הקדמות':

משרשי המצוה. לקבוע בלבנו ולצייר ציור חזק במחשבתנו עניין חידוש העולם... ולמען הסיר ולעקור ולשרש מרעיונו דבר הקדמות... באה חובה עלינו להוציא כל זמננו יום יום ושנה שנה על דבר זה, למנות שש שנים ולשבות בשביעית, ובכן לא תפרד לעולם העניין מבין עינינו תמיד, והוא כעניין שאנו מונין ימי השבוע בששת ימי עבודה והשביעי יום מנוחה. ולכן צוה ברוך הוא להפקיר כל מה שתוציא הארץ בשנה זו מלבד השביתה בה, כדי שיזכור האדם כי הארץ שמוציאה אליו הפירות בכל שנה ושנה, לא בכוחה וסגולתה תוציא אותם, כי יש אדון עליה ועל אדוניה, וכשהוא חפץ מצוה עליו להפקירם. (ספר החינוך מצווה פ"ד)

"מעין עולם הבא" וטעמים לאומיים

הרב קוק כתב מספר טעמים למצוות השמיטה, כחלק מעיסוקו הנרחב במצוות זו. באחד מהסבריו, מסביר הראי"ה כי שנת השמיטה היא 'שיבה לגן עדן' – לעולם שבו אין תחרות ושנאה בעולם:

ודי לאדם בברכת האדמה, ממתת ד' עליה, וההתחרות האנושית חדלה, והלב מתעדם עד כדי הכרת אחות כל החיים כולם, ולבהמתך ולחיה אשר בארצך תהיה כל תבואתה לאכל.

(שמונה קבצים קובץ א', תתסה)

השמיטה נותנת לנו אפשרות לחוות מעין עולם הבא – עולם שבו האדמה לא מקוללת, העבודה היא עונג והמוסר הא-להי שורר בכל. הפקרת השדות לעניים ולחיות השדה מצטיירת בצבעים פסטורליים של שיבה לעולם שלפני חטא אדם הראשון, עולם שבו שוררת אחווה. האבחנה שהזכרתי קודם – שלא רק העניים זוכים בפירות המופקרים אלא גם חיית השדה – לא מתפרשת כהפקרה שאיננה נתינה, אלא מדגישה שכשם שיש לחוש אחווה עם כל עם ישראל, כך יש לחוש שותפות עם חיות השדה.

הדגש על הממד הלאומי במצוות השמיטה חוזר גם בהקדמתו לספר 'שבת הארץ':

...פועלת היא השמטה על האומה בכללה. צרך מיוחד הוא לאומה זו, שהיצירה הא-להית נטועה בקרבה באופן בולט ונצחי, כי מזמן לזמן יתגלה בתוכה המאור הא-להי שלה בכל מלא זהרו, אשר לא ישביתוהו חיי-החברה של חול עם העמל והדאגה, הזעף והתחרות אשר להם, למען תוכל להתגלות בקרבה פנימה טהרת נשמתה בכללותה כמו שהיא. ואם אותה האביריות, המוכרחת להתלוות עם כל סדר של חיי-צבור קבועים, גורמת להקטין את עדינות החיים המוסרית... הנה הפסקת הסדר החברתי בצדדים ידועים, מתקופה לתקופה, מביאה לאומה זו, כשהיא מסודרת על מכוונה, לידי עלייתה העצמית למרומי התכונות הפנימיות שבחיים המוסריים והרוחנים מצד התכן הא-להי שבהם, העומד למעלה למעלה מכל תכסים וסדר חברתי, והוא מעבד ומעלה את הסדרים החברתיים ונותן להם את שלמותם. (שבת הארץ עמ' 17)

הרא"ה מתאר את שנת השמיטה כשנה שבה עוצרים את שאון החיים לטובת התעלות רוחנית. ההתעלות איננה נחלת יחידים, אלא מורגשת בכל שדרות החברה – העם כולו עוצר את רדיפת הממון ומתרכז בחסד, אהבה ותורה. השגרה – גם אם היא הכרחית – מטשטשת את האידיאלים, ולכן יש צורך בהפסקה יזומה של התרעננות בתחום זה.

השפת אמת – רבה השלישי של חסידות גור – הדגיש גם הוא את הממד הלאומי שבמצוות השמיטה:

והנה מצות השמיטה אינה מצוה פרטית אבל כפי האחדות שיש בבני יכולין לקיים זאת המצוה. כמ"ש בזמן שכל יושבי' עלי' כו'. וכמו בשבת מתיחדין בו ברזא דאחד ע"י השבת. ושמיטה תלו' בבני ובקידוש ב"ד. לכן ע"י האחדות באין לשביתת שמיטה. אבל שבת קבוע וקיימא מביא האחדות מעצמו. ולכן חרב המקדש ע"י שנאת חנם וע"י ביטול שמיטין ויובלות כי הכל ענין אחד כנ"ל: (שפת אמת בהר, תרל"ח)

השפת אמת מדייק שמצוות השמיטה תלויה באחדות עם ישראל מכך שהשנה מתחילה בהכרזה של בית דין, ומסביר כך גם את חורבן הארץ כתוצאה מביטול השמיטה: שנאת החינם שגרמה לחורבן בית שני נגרם כתוצאה מביטול השמיטות, המבטאות אחדות ואהבה.

הקשר בין השמיטה והאחדות מתבהר ביתר בהירות בדרשה מאוחרת יותר של השפת אמת:

כי זה ענין השמיטה... כי בוודאי מי שיש בו ג"ד הללו הוא סימן שהוא אוהב ה' ומתוך אהבת הבורא ית"ש אינו מדובק בעוה"ז, ולכן אינו מקנא לחבירו ואינו מתגאה ומתדשן בטובת עוה"ז, ולכן נוחל ב' עולמות - כי באמת כפי הביטול שנמצא באדם אל הבורא ית' ממילא יש לו הכל, וכפי הגיאות לשכוח בכח הבורא ית' ונבהל להון ומתפעל ביותר ע"י העשירות חסר יביאנו...

(שפת אמת בהר, תרנ"ב)

השמיטה היא ביטוי ותרגול של תנועת ההתבטלות לפני ה' והתנועה הזו, לפי השפת אמת, גורמת לאחדות בתוך עם ישראל ולהורדת הקנאה. כאשר אין רדיפת ממון אין סיבה לריב ועם ישראל יכול להישאר באחדות. המשנה מאבות שכבר הוזכרה פה: "גלות באה לעולם על עובדי עבודה זרה, ועל גלוי עריות, ועל שפיכות דמים, ועל השמטת הארץ" (אבות ה', ט), מתפרשת כך שאי השמטת הקרקע היא המקור לשנאת החינם – סיבה ידועה לחורבן הבית השני.

מילה לסיים

מצוות השמיטה זכתה במרוצת הדורות לסוגים שונים של הסברים, ואלו עמדו לפעמים במתח זה עם זה. עושר האפשרויות להבנת המצווה פותח בפנינו, בעומדנו על סף שנת שמיטה, דרכים רבות ליישם ולהפוך את מצוות השמיטה לרלוונטית גם עבור אלו שאינם חקלאים. מתן צדקה, מנוחה מרדיפת הממון, חינוך לביטחון בה' וזיכרון בריאת העולם הם יסודות הרלוונטיים בימינו לא פחות מבכל תקופה אחרת. הציבור הדתי – אך גם היהודים שאינם שומרי תורה ומצוות – יצאו נשכרים אם לצד העיסוק בשאלות של 'היתר מכירה' ודיני קדושת פירות

שביעית ננסה ליישם ולהפיץ בדרכים יצירתיות גם את הרעיונות שמאחורי מצוות השמיטה.